

אליהו בהר הכרמל - והוראת שעה

יח, טו נְבִיא מִקְרָבָךְ מֵאַחֶיךָ כְּמֹנִי... אֵלָיו תִּשְׁמָעוּן

יבמות (צ, ב): ואפילו אומר לך עבור על אחת ממצוות שבתורה, כגון אליהו בהר הכרמל, לפי שעה שמע לו. הנשר הגדול, הרמב"ם, (יסודי התורה ט, א-ה) סיכם לנו את העקרונות שביסוד פרשת אליהו אשר הקריב קרבנות בבמה מחוץ לבית המקדש, דבר אשר בדרך כלל אסור בעונש כרת של "שחוטי חוץ", וזה לשונו:

...למה נאמר בתורה (דברים יח, יח) "נְבִיא אֲקִים לָהֶם מִקְרָב אַחֵיהֶם כְּמוֹךְ, וְנִתְתִי דְבָרִי בְּפִיו וְדַבַּר" וגו' - לא לעשות דת הוא בא, אלא לצוות על דברי תורה ולהזהיר את העם שלא יעברו עליה... אם יאמר לנו נביא - שנודע לנו שהוא נביא - לעבור על אחת מכל מצוות האמורות בתורה... לפי שעה, מצוה לשמוע לו... כגון אליהו בהר הכרמל שהקריב עולה... אבל אני אקריב היום בחוץ בדבר ה', כדי להכחיש נביאי הבעל... במה דברים אמורים? בשאר מצוות. אבל בעבודה זרה - אין שומעים לו ואפילו לפי שעה ואפילו עשה אותות ומופתים גדולים... שהרי בא להכחיש נבואתו של משה רבינו...

ארבעה יסודות-תנאים קבע לנו הנשר הגדול בסוגית "אליהו בהר הכרמל", ואלה הם:

א. נביא מוחזק - "שנודע לנו שהוא נביא". ב. הוראת שעה (ולא שינוי קבוע) - "לפי שעה", "היום". ג. למיגדר מילתא - כדי להכחיש נביאי הבעל. ד. אינו תופס בסוגית עבודה זרה.

נשאלת השאלה: האם סוגית "אליהו בהר הכרמל" ידועה כסוגיית "הוראת שעה" משום מעשה שהיה כך היה, והענין מתואר בהרחבה בספר מלכים, ולכן נוח להביאו כדוגמה וכהמחשה לעיקרון הזה של ביטול איסור דאורייתא כהוראת שעה על ידי נביא. או שמא יש בסוגיא זאת מרכיב מיוחד ומסוים, המוציא אותו מן הכלל הרגיל של "הוראת שעה". "שר התורה" הגאון ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק, טוען כי סוגית "אליהו בהר הכרמל" היא מיוחדת, בכך

שהיא קובעת את הגבול המדויק בין שלושת התנאים הראשונים לעיל (מוחזק, הוראת שעה, למיגדר מילתא), ובין התנאי הרביעי בענין עבודה זרה, שם אין כל אפשרות של הוראת שעה. וזה לשונו:

משך חכמה (דברים יב, יג-יד ד"ה השמר לך פן תעלה עולותיך בכל מקום אשר תראה, כי אם במקום אשר יבחר ה')

פירשו בירושלמי, 'על פי הדיבור כאלוהו הנביא בהר הכרמל', עיין ירושלמי מגילה פרק קמא [סוף הלכה יא: אמר ר' יוסי בן חנינא: אין הבמה ניתרת (כלומר, הבאת קרבן בבמה בזמן שבית המקדש קיים, הידוע בשם 'איסור שחוטי חוץ') אלא בנביא. ואילו הספרי דורש: "בְּכָל־מָקוֹם אֲשֶׁר תִּתְּנָהּ" - אבל אתה מעלה בכל מקום שיאמר לך הנביא]. והביאור [כלומר, מדוע מדגימים את היתר 'על פי הדיבור של נביא' על ידי אליהו דוקא, ובמקרה המסוים של הר הכרמל], כי לכל מצוה להוראת שעה מצוה לשמוע לנביא ["אֱלֹהֵי תִשְׁמָעוּן", ואפילו אמר לך לעבור על אחת ממצוות התורה], רק בעבודה זרה אף לצורך שעה קלה אין שומעים, והנביא יומת "פִּי דְבַר־סֵרָה" (דברים יג, ו). והנה טעם של קדשים בחוץ פירש הכתוב באחרי מות (יז, ז) "וְלֹא־יִזְבְּחוּ עוֹד אֶת־זִבְחֵיהֶם לְשָׁעִירָם", וכמאמרם במדרש רבה (ויקרא רבה כב, ח ר' פינחס בשם ר' לוי אמר: משל) לבן מלך שגס לבו עליו, והיה למד לאכול בשר נבילות וטריפות. [אמר המלך: זה יהיה תדיר על שולחני ומעצמו הוא גדור. כך לפי שהיו ישראל להוטים אחרי עבודה זרה במצרים, והיו מביאים קרבניהם לשעירים, והיו מקריבים קרבנותיהם באיסור במה... אמר הקב"ה: יהיו מקריבים לפני בכל עת קרבנותיהם באוהל מועד ויהיו נפרשים מעבודה זרה.... עכ"ל המדרש]. נמצא טעם הבמות שלא יבואו לעבוד עבודה זרה, וכדרך כל מקטירים בגגות ובשדות. וכיון דאיכא בזה דררא דחשש עבודה זרה, בזה לא היו שומעים אף לנביא מוחזק ובהוראת שעה, אם לא כדאמרו על זה ביבמות (צ, א) "למיגדר מילתא שאני" [לעשות גדר ותקנה כי התם, שהשיבם על ידי כך מעבודת כוכבים - רש"י].

ממשיך המשך חכמה: וזהו דוקא למיגדר מילתא דעבודה זרה, שהיו להוטים אז אחרי הבעל, ועל ידי זה אמרו (מלכים-א יח, לז)

"ה' הוא הָאֱלֹהִים", ונמאס אצלם הבעל וכהניו, ותפסו ושחטו אותם. ולכן היו כמו שאמרו (שבת קיא, ב): חלל שבת אחת כדי שישמרו שבתות הרבה. אבל מיגדר מילתא דעבירה אחרת, לא היו רשאים לשמוע לנביא להקריב בבמה, דאיכא בזה דררא דחשש שמא יבואו מזה לעבודה זרה... וזה שאמר "הַשֹּׁמֵר לְךָ פֶּן-תַּעֲלֶה עֲלֶיךָ, בְּכָל-מְקוֹם אֲשֶׁר תִּרְאֶה. פִּי אִם-בְּמְקוֹם אֲשֶׁר-יִבְחַר ה' עַל פִּי נְבִיא, אֲלִיהוּ בַּהַר הַכְּרֹמֶל, "שֵׁם תַּעֲלֶה עֲלֶיךָ", ובאופן [ההיתר הזה של שחוטי חוץ מותנה בכך שלא רק יאושר על ידי נביא מוחזק לגבי הפעולה והזמן, אלא ששם תהיה תועלת בענין עבודה זרה] "וְשֵׁם תַּעֲשֶׂה כַּל אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְךָ" [כאשר הביטוי "כַּל אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְךָ" מתייחס לביטוי "כַּל-אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֲלֵיכֶם", במדבר טו, כג, בסוגית שגגת עבודה זרה]. שעל ידי זה תעשה קיום כפירה בעבודה זרה, וכמו שהיה [אצל אליהו בהר הכרמל] למיגדר מילתא דעבודה זרה, עכ"ל המשך חכמה.

יסוד גדול הניח כאן "שר התורה". לא בכדי ציינו חז"ל (ובעקבותיהם רמב"ם במשנה תורה, רש"י עה"ת ועוד) את אליהו בהר הכרמל כדוגמה להוראת שעה על ידי נביא. כי לא דוגמה בעלמא היא בבחינת 'דבר הכתוב בהוה', אלא קביעה ברורה בהלכות הוראת שעה. אילו רצו חז"ל והבאים בעקבותיהם להביא רק דוגמה להוראת שעה, לא היה כל צורך להביא לחמם ממרחק של ספר מלכים, כאשר הוא נמצא כבר בהישג ידם בשופטים (ו, כו) "וּבְנֵי מִזְבֵּחַ לַה' אֱלֹהֶיךָ עַל רֹאשׁ הַמַּעוֹז הַזֶּה בְּמַעְרְכָהּ, וְלִקְחָתָּ אֶת-הַפָּר הַשְּׂנִי וְהַעֲלִיתָ עֹלָה בְּעֵצֵי הָאֲשֵׁרָה אֲשֶׁר תִּכְרֹת". ובסוגיא זאת של גדעון ביארו חז"ל (ירושלמי מגילה א, יב): ר' אבא בר כהנא: שבע עבירות הותרו בפרו של גדעון: אבנים פסולות, עצי אשירה, מוקצה, נעבד, לילה, זר, איסור במה.

והנה לעומת שבע העבירות שעשה גדעון, מתייחסים תמיד לעבירה אחת שעשה אליהו בהר הכרמל. בהשקפה ראשונה נראה לחלק בין סוגית אליהו הנביא ובין סוגית גדעון: במעשה גדעון היה ציווי מפורש מה' אליו, בעוד אצל אליהו היתה זו יוזמה מצדו הוא ללא כל ציווי מפורש מאת ה'. אולם לדעת המשך חכמה, פרשת אליהו מלמדת יסוד בגבולות הלכות הוראת שעה ע"י נביא. כבר ראינו שאין כל אפשרות של הוראת שעה בעבודה זרה. לפי מקראות מפורשים ומאמרי חז"ל (ובעקבותיהם שיטת הרמב"ם המפורסמת

במורה נבוכים בתורת הקרבנות כפעולת הרחקה מפולחן עבודה זרה) ענין שחוטי חוץ גובל באיסור עבודה זרה ("דררא דע"ז"). ידוע שבעבודה זרה יש מצוה מפורשת שיש לשרש אחריה ("אֲבַד תְּאַבְּדוּן"), כך בעבודה זרה גוזרים גזירה לגזירה, דבר שאין עושים בשאר מצוות התורה.

לכן, סבור המשך חכמה, אילו איסור שחוטי חוץ היה מיועד לתקן הלכה אחרת מהלכות התורה אשר זלזלו בה (תהא חשובה אשר תהא, כגון איסורי שבת), היה אסור לנסות להשיג הישג זה על ידי פעולה שיש בה חשש דררא דעבודה זרה. פעולת אליהו בהר הכרמל מלמדת שניתן להסתכן בחשש דררא דע"ז אך ורק כאשר הפעולה נועדה לשרש עבודה זרה עצמה. מעין זה, טוען הגאון ר' מאיר שמחה, מותר לחלל שבת כדי לשמור שבתות הרבה. אבל אסור יהיה לחלל שבת כדי להציל את ידו של האדם ובזה לאפשר לו להניח תפילין לימים הרבה. את השבת ממש מחללים למען השבת, ובמקביל, חשש דררא דע"ז (אבל לא עבודה זרה עצמה) הותר כדי לעקור עבודה זרה ודאי.

אשר לפרשת הוראת השעה בשבעה איסורים אצל גדעון. נראה אולי יסוד ומקור לדברי המשך חכמה בפירוש הרלב"ג (שופטים ו, כו ד"ה במערכה), וזה לשונו:

ר"ל, במקום המסודר בו שיוכל להבנות בו מזבח. וצוה שיקריב בו הפר ההוא לאל ויעלהו עולה בעצי האשרה. וכל זה הוראת שעה כמו שאמרו רז"ל, כי זה נעשה בזר ובחוץ ובלילה ובעצי אשירה. והנה עשה מהמוקצה לע"ז קרבן לה' כי ראה בעשותו מהפך האמונה שגדל בה, תשלם לו ההצלה וההצלחה בהפך ממה שהיו חושבים עובדי עבודה זרה. והנה היתה הכוונה להוסיף בגדעון אמונה בש"י.

ושמא פרשת הוראת השעה אצל גדעון תוכן באור אחר מאשר פירוש הרלב"ג. זאת על ידי דבריו של המהר"ץ חיות, המבחין בין דברים שנאמרו מאת ה' אל הנביא ובין דברים שנאמרו לאחרים על ידי הנביא.

מהר"ץ חיות (תורת הנביאים, פרק ד):

הא דצריכים בעקירת דבר מן התורה מגדר מילתא וצורך שעה, דוקא אם בא הנביא לצוות לאחרים. אבל אם בא הדיבור להנביא

בדבר שנוגע אליו לבדו ואין לזרים אתו, חייב לשמור ולעשות מיד, ואף אם לא נראה בכאן למיגדר מילתא. וראיה ברורה לחילוק זה מש"ס סנהדרין פ"ט דקאמר הש"ס דנביא מוחזק שאני, דאי לא תימא הכי יצחק היכי שמע לאברהם לעקוד בהר המוריה, וישראל היכי סמכי על אליהו להקריב בחוץ בשעת איסור הבמות. אלא על כרחך דלנביא מוחזק ומיגדר מילתא חייבים לשמוע, עיין שם.

ולכאורה קשה, למה נקט הש"ס דוקא יצחק ו(עם) ישראל דשמעו להנביא לעבור על דברי תורה, ולא מקשה על אברהם ואליהו עצמם. דאברהם שמע להנבואה לשפוך דם אדם להיפך מן תורת בני נח שנצטוו על שפיכות דמים, וכן אליהו עצמו, היכי שמע להנבואה לשחוט בחוץ?! אלא ודאי דעל אברהם ואליהו, כיון דשמעו מפי ה', חובה מוטלת שלא להסתפק בנבואה אף כהרף עין, וחייבים לעשות כפי המצוה אף אם מתנגד לתורת משה. אולם קושית הגמרא על יצחק וישראל דלא שמעו מפי ה', למה האמינו לנביא דבא לו דבור נגד התורה. ומשני הש"ס נביא מוחזק ומיגדר מילתא שאני, דבכי האי גוונא צריכים אפילו לשמוע לדברי הנביא, וזה ברור, עכ"ל המהר"ץ חיות.

הגאון רבי ראובן מרגליות (בחיבורו על מסכת סנהדרין, אשר בשם מרגליות הים ייקרא) הפנה את תשומת לבנו לחיזוק מפורט של מקרא לאחד מארבעת היסודות שהרמב"ם הניח בסוגית הוראת שעה של נביא. עיין, אפילו קל, באותו פרק יח במלכים-א, בו מסופר על אליהו בהר הכרמל, מראה שבכל הפרק נקרא הנביא "אליהו" בלי כל תוספת של "הנביא". רק פעם אחת הוסיף הכתוב (פסוק לו) "וַיְהִי בַעֲלוֹת הַמִּנְחָה וַיִּגַּשׁ אֶלְיָהוּ הַנָּבִיא, וַיֹּאמֶר... (פסוק לז) עֲנֵנִי ה' עֲנֵנִי". הסיבה לכך, שכאן כאשר מדובר על עצם המקרה של 'שחוטי חוץ' ציין הכתוב "הנביא", לומר שזה נעשה מתוקף היותו נביא מוחזק ("אליהו הנביא").